

İSLÂM HUKUKUNA GÖRE MURÛET/MÜRÛVVET

Sadrettin BUĞDA*

Öz

İnsan, Allah tarafından kendisine verilen akıl, dil yetisi, ilim gibi niteliklerden dolayı ontolojik açıdan yaratılmışlar içerisinde varlığın en üst mertebesinde bulunmaktadır. Ona verilen kulluk vazifesi de onu eşref-i mahlûkât vasfına sahip kılmaktadır. İnsan, varlık âleminde sahip olduğu söz konusu vasıfların gereği fitrat olarak ahlâkî mükemmelliğe de sahiptir. Ancak sosyolojik, psikolojik, ekonomik gibi birtakım haricî etkenler ahlâkî yozlaşmaya neden olabilmektedir. Buna bağlı olarak da insan, sahip olması gereken âdil olma vasfını ve ahlâkî erdemliliğini yitirebilmektedir. Bu çalışmada adalet ve ahlâkî değerlerle sıkı ilişkisi bulunan murûet konusu, fıkıh disiplini çerçevesinde incelemeye tabi tutulmaktadır. Murûet, haddizatında kaza/yargı, şehâdet, vasiyet, vakıf gibi birçok fikhî konularla bağlantısı bulunan önemli bir husustur. Çalışma, fıkıh kaynaklarından istifade ederek murûetin mahiyeti, adalet ve ahlâkla ilişkisi, murûeti zedeleyen faktörler, murûetin zedelenmesinin adalet vasfına etkisi, buna bağlı olarak hukukî olaylarda murûeti kırılan kişinin şahitliğinin kabul edilip edilmemesi gibi konuları detaylı bir tetkike tabi tutarak alanla ilgilenen kişilere bir ön bilgi sunmayı amaç edinmektedir.

Anahtar Kelime: İslam Hukuku, Murûet, Mürüvvet, Adalet, Şahitlik.

THE MATTER OF AL-MURU'AH IN THE ISLAMIC JURISPRUDENCE

Abstract

Human being is ontologically at the highest level of existence among the created makhluqat (creatures) due to the qualities given to him/her by God such as reason, language ability, and science. The duty of servitude given to him by God also makes him/her the most honorable and bestowed creature (ashraf-ul makhluqat). As a requirement of the aforementioned qualities that man possesses in the world of existence, he also has moral perfection as the innate nature (fitrah) bestowed upon him by his Lord. However, some sociological, psychological or economic external factors can cause his moral corruption. Accordingly, a person can lose the quality of being just and the moral virtue that he/she should have. In this study, the matter of al-Muru'ah (chivalry, manliness, honesty), which has a close relationship with justice and moral values, is examined within the framework of the discipline of Islamic Jurisprudence (fiqh). Al-Muru'ah is an important issue that has a connection with many fiqh (jurisprudential) issues such as Qada (judgment), martyrdom, testimony and foundation (waqf). By making use of the sources of fiqh, the aim of the study is to provide a preliminary information to the people who are interested in the field of fiqh by making a detailed examination of the issues such as the nature of al-muru'ah, its relationship with justice and morality, the factors that harm al-muru'ah, the effect of damage of al-muru'ah on the quality of justice, and accordingly, whether the testimony of a person whose quality of al-muru'ah offended in jurisprudential events is valid or not.

Keywords: Islamic Jurisprudence, al-Muru'ah, Muruwwa (manliness,virtue), Justice, Testimony.

GİRİŞ

İnsan, varlık âleminde diğer yaratıklara karşı çok daha üstün vasıflarla donatılmıştır. Bu vasıfların en önemlisi düşünme, tefekkür etme gibi şeylerin kendisinden neşet ettiği akıldır. İnsan akıl vasıtasıyla olgu ve olayları, iyi ve kötüyü değerlendirebilmektedir. İnsan yine akıl ile ahlâkî değerlere sahip olabilmektedir. Söz konusu değerler, akıl ile elde edilebileceği gibi eğitim ve çevrenin etkisiyle de elde edilebilmektedir. İnsan akıl, eğitim yoluyla ve yaşadığı ortamın etkisiyle kazanabildiği ahlâkî değerler vasıtasıyla kâmil insan sıfatına varabilmekte, dinî ve dünyevî işlerde liyakat sahibi olabilmektedir.

İslam hukukunda genelde ahlâkî erdemlere ve iyi karaktere sahip olan, maskaralıklardan sakınan ve meşru örfe riayet eden kişiler sahibu'l-murûe olarak nitelendirilmektedir (Râfî, 1417/1997, 13/21). Dolayısıyla murûet ahlâkî erdemleri, dürüstlüğü, iyi karakteri ve olgunluğu ifade eden bir kavramdır. Kur'ân'da murûet kavramı her ne kadar geçmese de ona işaret eden birçok âyet bulunmaktadır. Bunlardan biri “Allah muhakkak adaleti, ihsanı ve akrabaya yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar” (Nahl, 190) âyetidir. Hadislerde ise murûet kavramı açıkça geçmektedir. “Müminin murûeti ahlâkıdır.” (Mâlik 1406/1985, Cihad, 35) hadisi bunlardan biridir.

Murûet insanın maddî ve manevî konumunu güçlendiren, sosyal hayatta itibarını artıran bir muhtevaya sahiptir. Sosyal hayatta hâkim, muhtesip, müftülük gibi bazı makam ve göreve sahip olabilmek için murûet vasfı önem arz etmektedir. Ayrıca hukukî meselelerde tanıklık yapacak kişilerde bulunması gereken bir vasıftır. Dolayısıyla murûet sosyal hayatta büyük bir önem arz etmesi nedeniyle fıkıh literatüründe geniş bir şekilde ele alınmıştır. Murûetin birçok fikhî meselelerdeki önemine binaen bu çalışmada murûet meselesi konu edinilmiş ve bazı örnekler üzerinden söz konusu mesele somutlaştırılmaya gayret edilmiştir. Çalışma esnasında geniş bir şekilde alan taraması yapılmış gerekli verilerden istifade edilerek bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır.

1. MURÛETİN TANIMI VE MAHİYETİ

Murûet kelimesi يَمْرَأُ – مَرَأٌ fiilinin mastarı olup sözlükte “tam erkeklik (كمال الرجولية)”, “iffet” (Ezherî, 2001, 15/205; İbn Manzûr, 1996, 13/61) “insaniyet” (Cevherî, 1407/1987, 1/72) gibi mânalara gelmektedir. Bazı âlimler المروءة kelimesinin câmid olup herhangi bir fiilden türemediğini (İsmâîl b. Abbâd, 1414/1994, 10/281) ve herhangi bir fiilin de ondan türemediğini belirtmişlerdir (Kazvînî, 1399/1979, 5/315).

Fakîhler terim olarak murûet kelimesinin tanımını farklı şekillerde yapmışlardır. Yapılan tanımlardan bazısı şunlardır: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805) murûeti şöyle tanımlamaktadır: “*Murûet dîn ve dürüstlüktür*” (İbn Nüceym, ts., 7/92). Söz konusu tanıma göre murûet, dinî ve dünyevî olmak üzere iki yönlüdür. Tanımda “dîn” kaydının düşülmesi murûetin dinî boyutunu yani ilâhî emir ve yasaklara uymayı ifade ederken, “dürüstlük” kaydı ise dünyevî boyutunu ortaya koymaktadır. Mâverdî (öl. 450/1058), “*(Nefsini) en üstün vasfa sahip olabilmesi için kendisine riayet edilmesi gereken haldir. Ta ki utanç verici bir şey/eylem kasıtlı olarak ondan (söz konusu halden) zahir etmesin ve haklı bir gerekçeyle eleştiri gelmesin*” (Mâverdî, 1986, s. 317) şeklinde murûetin tanımını yapmaktadır. Mâverdî, mezkûr tanımda kâmil vasfı merkeze almaktadır. Ona göre murûet, kâmil insan vasfına ulaşılması için riayet edilmesi gereken bir haslettir. Başka bir ifadeyle Mâverdî’nin tanımına göre murûet kemâl için gerekli bir husustur. Nevevî (öl. 676/1277) ise “*Kişinin bulunduğu zaman ve mekândaki emsalinin ahlâkıyla ahlâklanmak*” şeklinde murûeti tanımlamaktadır (Nevevî, 1425/2005, s. 345). Nevevî, yaptığı tanımda iki hususa dikkat çekmektedir. Birincisi kişinin bulunduğu zaman ve çevredir ki o, bununla kişinin bulunduğu dönemin ve yerin örfüne dikkat çekmektedir. İkincisi ise ahlâkî erdem olarak sayılan hususlarıdır. Dolayısıyla ona göre kişi, ancak bulunduğu dönemde ve yaşadığı toplumda emsalleri tarafından kabul edilen ahlâkî erdemlere riayet ettiğinde murûet vasfına sahip olabilir. İbn Arafe (öl. 803/1401) murûeti

“Örfe terki kınamayı gerektiren mubâh fiilleri yapmaya; yapılması kınamaya neden olan mubah fiilleri de işlememeye dikkat etmesi” olarak tanımlamaktadır (İbn Arafe, 1435/2014, 9/245). İbn Arafe de örf ve kişilerin dikkat etmesi gereken hasletleri merkeze alarak murûetin tanımını yapmakta aynı zamanda murûeti mubah fiiller ile ilişkilendirmektedir. Mezkûr tanımların tamamında insana has ahlâkî ve mânevî meziyetlere dikkat çekilmiştir. Söz konusu meziyetlerin hem dinî hem dünyevî boyutları bulunmaktadır. Verilen tanımlardan da anlaşıldığı gibi murûet, doğuştan ve genetik olmaktan ziyade kişinin ahlâk alanında kendi gayretiyle kazanabileceği bir husustur (Mâverdî, 1986, s. 318).

Yukarıda verilen tanımlardan hareketle murûeti, derli toplu olarak şu şekilde tanımlamak mümkündür: Murûet, ister dinî açıdan ister dünyevî açıdan olsun onur kırıcı söz ve eylemlerden sakınmak; ahlâkî ve insanî niteliklerle donanmak; şer‘in hilafına olmayan örf riayet etmektir.

2. MURÛET İLE İLİŞKİLİ BAZI KAVRAMLAR

Murûette önemli üç unsur bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanabilir: Adalet, ahlâk ve örf. Adalet vasfını zedeleyen, ahlâkî erdemini yozlaşmasına sebep olan söz ve eylemler kişinin murûetinin zedelenmesine neden olabilmektedir. Aynı şekilde örf aykırı hususlar da murûeti zedelemektedir.

2.1. Adalet

Adalet; insafî olmak, zulümden sakınmak anlamına gelen عَدْلُ fiilinin mastarı olup doğruluk, dürüstlük (استقامة) anlamındadır. Terim olarak adaletin farklı tanımları yapılmıştır. Yapılan tanımlar ibare olarak farklılık arz etse de muhteva itibariyle birbirlerine yakındır. Gazzâlî (öl. 505/1111), “Din ve davranış/siret hususunda dürüst olmaktan ibarettir.” şeklinde adaletin tanımını yapmaktadır (Gazzâlî 1417/1997, 1/293). Karâfî (öl. 684/1285) ise adaleti şöyle tanımlamaktadır: “Adalet, büyük günahlardan, bazı küçük günahları işlemekten ve onları sürekli yapmaktan ve murûeti zedeleyen mubah şeylerden sakınmaktır.” (Karâfî, 1393/1973, s. 361). Abdulazîz el-Buhârî (öl. 730/1330), “Din ve kemâl hususunda istikamet üzere olmaktan ibarettir.” şeklinde adaleti tanımlamaktadır (Buhârî, ts., 2/399). Mezkûr tanımlar ile yukarıda murûete dair verilen tanımlar birlikte müşahede edildiğinde iki kavram arasındaki ilişki net bir şekilde müşahede edilecektir. Zira her iki kavrama dair yapılan tanımlarda dinde istikamet

sahibi olmak, büyük ve küçük günahlardan sakınmak,¹ adaleti ve murûeti zedeleyen mubah fiillerden uzak durmak gibi hususlara dikkat çekilmiştir. Buradan hareketle şunu söylemek mümkündür: Âdil olmayan bir insanın murûet ile nitelenmesi doğru değildir. Adalet vasfına haiz olmayan kişi veya kişiler insanlara verilen hakları ihlal edebilmekte ve onlara karşı ihanette bulunabilmektedir. Bu ise murûet ile çelişen bir durumdur. Dolayısıyla adaleti zedeleyen söz ve eylemler, murûeti de zedelemektedir.

Şu hadis de murûet ile adalet arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır: “*Kim insanlarla olan muamelesinde onlara zulmetmezse, onlarla yalan konuşmazsa, onlara verdiği sözünden caymazsa, o kimse murûeti kemâle ermiş ve adaleti ortaya çıkmış olanlardandır. Onun kardeşliği vacip ve gıybeti haramdır.*” (Kudâî, 1407/1986, 1/322). Görüldüğü gibi hadiste insanlarla yapılan muamelede dürüst olmak, insanlara yalan söz söylememek ve verdiği söze sadık kalmak murûetin ve adaletin ortak özeliğidir. Bu ise mezkûr iki kavram arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Hadis ve fıkıh usûlü eserlerinde râvinin rivâyet ettiği hadislerin sahih kabul edilmesi için râvinin birtakım vasıflara haiz olmasının gerekli olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan biri de adalet vasfıdır (Râmhürmüzî, 2016, s. 420; Cessâs, 1414/1994, 3/136; Cüveynî, ts., 2/351; Debûsî, 1421/2001, s. 184; İbnü-s-Salah, 1406/1486, s. 104; Nevevî, 1405/1985, s. 48). Söz konusu râvinin âdil sayılması ise akıl, bulûğ, İslâm, takva ve murûet şartlarını taşımasına bağlıdır (Mecdî Muhammed, ts., 211-215). Dolayısıyla râvinin âdil kabul edilmesi için onun şahsiyet sahibi olması, onur kırıcı tutum ve davranışlardan sakınması önemli bir husustur.

Usûl âlimleri, murûet adaletin mahiyetinden midir yoksa adaletin mahiyetinden olmayıp ancak ziyade bir unsur mudur? Konusunda farklı iki görüş ileri sürmüşlerdir (Mahâmîd, 1416/1995, s. 341; Zebîdî, 1339, 1/73). Birincisi İbn Hâcib’e (öl. 646/1249) nispet edilen görüştür. Ona göre murûet kemâl sıfatı olup adalet vasfının bir ziyadesidir. Yani ona göre murûet adaletin mahiyetinden değildir. Dolayısıyla murûetin zedelenmesi kişiyi adalet vasfından soyutlamaz ancak murûetin zedelenmesinden dolayı kişinin şahitliği kabul edilmez. İbn Şâs’ın (öl. 616/1219) da bu görüşte olduğu aktarılmıştır (Şinkîfî, 1436/2015, 12/204). İkinci görüşe göre ise murûet, adaletin mahiyetinden olup onun tamamlayıcı unsurudur (Şinkîfî, 1436/2015, 12/204; Zebîdî, 1339, 1/73). Dolayısıyla bu görüşe göre onur sahibi

¹ Yukarıda murûet için verilen tanımlarda her ne kadar büyük ve küçük günahlar açıkça zikredilmese de Şeybânî’nin “Murûet dîn ve dürüstlüktür” şeklindeki tanımı buna işaret etmektedir. Zira “dîn”den maksat ilâhî emir ve yasaklara uymaktır. İlâhî yasaklara uymak ise Allah’ın yasakladığı tüm küçük ve büyük günahlardan kaçınmakla mümkündür. Ayrıca diğer tanımlarda geçen “utanç verici eylemlerden ve pisliklerden kaçınma” ifadeleri de çirkin görülen mubah fiillerin yanı sıra büyük ve küçük günahlara işaret etmektedir.

olmayan ve murûeti zedeleyen fiil ve davranışlarda bulunan kişi veya kişiler âdil olarak nitelenemezler ve bunların şahitlikleri ve rivayetleri kabul edilemez. Murûetin adaletle olan ilişkisi açısından her iki görüş arasında bir farklılık olsa da murûeti zedelenen kişinin şahitliğinin kabul edilmeyeceği hususunda ittifak etmektedirler.

2.2. Ahlâk

Ahlâk (الأخلاق) huluk (الْخُلُق) kelimesinin çoğulu olup sözlükte “huy, seciye, din, murûet” gibi mânalara gelmektedir (Ahmed Muhtâr, 1429/2008, 1/689; Cevherî, 1407/1987, 4/1471; İbn Düreyd, 1987, 1/618; İbn Manzûr, 1996, 4/193-194). Huluk kelimesi insanların iç dünyası ve manevî yapısı için kullanılmaktadır. Aynı kökten gelen “halk” kelimesi ise insanların fiziki yapısı için kullanılmaktadır (İbn Manzûr, 1996, 4/194). Terim olarak ahlâkın tanımı şu şekilde yapılmıştır: “*Tefekkür ve düşünmeye ihtiyaç kalmadan fiillerin kolaylıkla kendisinden meydana geldiği ve nefiste yerleşik olan yatkınlıklardır.*” (Cürcânî, 1403/1983, s. 101). Söz konusu yatkınlıklar vasıtasıyla meydana gelen iyi veya kötü fiiller yatkınlıkların niteliğine bağlıdır. Nefisteki yatkınlık iyi olduğunda kendisinden iyi söz ve eylemler sudur ederken kötü olduğunda ise kendisinden kötü söz ve davranışlar meydana gelir. Dolayısıyla ahlâkın iyi ve kötü şeklinde nitelenmesi, nefisteki yatkınlığa bağlı olarak insanlardan sudur eden söz ve davranışlara bağlıdır. Ahlâkî ilkelere uygun olan söz ve davranışlar kişinin murûetini gösterirken ahlâkî ilkelere aykırı olan ise kişinin murûetsizliğinin bir göstergesidir.

Huluk kelimesinin sözlükte ifade ettiği mânalardan da anlaşıldığı gibi murûet ile ahlâk kavramlarının aynı mânada kullanıldığı görülmektedir. Zira sözlükte ahlâkın diğer bir anlamı murûettir (Ahmed Muhtâr, 1429/2008, 1/689). Ancak iki kavram arasında umûm ve husûs söz konusudur. Ahlâkın iyi ve kötü şeklinde nitelenmesi onu murûetten daha genel kılmıştır. Kötü ahlâk olarak telakki edilen davranışlar, murûeti zedeleyen fiiller olduğundan murûet bunlara şamil gelmemektedir.

Câhiliye döneminde de murûet kelimesinin, iyi ahlâk anlamında kullanıldığı görülmektedir (Çağrııcı, 1989, 2/1). Bu dönemde ahlâkî erdemleri ifade etmek için murûet kavramının kullanılması iki kelime arasındaki bağı ortaya koymaktadır. İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) “*Eğer aklın varsa faziletlisin/erdemlisin, eğer ahlâkın varsa murûetlisin...*” (İbn Kuteybe, 1418, 1/114) şeklinde rivayet ettiği hadis de yine murûet ile ahlâk arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür: İnsanı erdemli ve murûetli kılan en önemli unsur ahlâkî değerlerdir. Bireyler ahlâkî değerlerle kâmil insan vasfına ulaşabilir.

2.3. Örf

Örf, sözlükte “*bilinen, tanınan, iyi olan*” (Ahmed Muhtâr, 1429/2008, 2/1486; Halil b. Ahmed, ts., 2/121; İbn Manzûr, 1996, 9/155) mânalarına gelmektedir. Terim olarak “*Aklın kabulüne dayanarak nefislerde yerleşen ve selim tabiatlı (akl-ı selîm) kişilerce kabul edilen şeylerdir/söz ve davranışlardır.*” şeklinde örfün tanımı yapılmıştır (Bereketî, 1424/2003, s. 145). Murûet ile ilişkisi olan kavramlardan biri de öftür. Zira örf, murûetin kavramsal çerçevesini ve muhtevasını belirlemede rol oynayan önemli bir unsurdur. Nevevî'nin “*Kişinin bulunduğu zaman ve mekândaki emsalinin ahlâkıyla ahlaklanmak*” ve İbn Arafе'nin yukarıda verilen “*Örfen terki kınamayı gerektiren mubâh fiilleri yapmaya... dikkat etmesidir*” şeklindeki murûet tanımları bu hususun birer delili olarak gösterilebilir. İnsanın yaşadığı zamanın ve bulunduğu çevrenin örfünce iyi karşılanmayan söz ve davranışlar murûet kırıcı birer unsur kabul edilir, buna mukabil örfün makul gördüğü şeyler ise murûetin tamamlayıcısı olarak değerlendirilir. Ancak sofrada içki bulundurma ve içme gibi gayrı meşru söz ve davranışlar örf haline gelse dahi bunlar, Kitap ve Sünnet gibi şer'î delillerle çeliştiği için hem haram hem de murûet kırıcı kabul edilmektedir (sahîh ve fâsid örf ayrımı için bk. Hallâf, ts., s. 89-90). Buna bağlı olarak şunu söylemek mümkündür: Murûetin mahiyetinde rol oynayan örf, murûetin tamamlayıcı bir unsuru olabileceği gibi murûeti zedeleyen bir özne haline de gelebilir. “Murûetin zedelenmesinde örfün rolü ve murûet kırıcı unsurlar” başlığı altında örf ile murûet arasındaki münasebete ayrıca yer verilecektir.

3. MURÛETİN ŞARTLARI

Mâverdî, “*haram olan şeylerden uzak durmak, günahlardan arınmak, vereceği hükümde âdil davranmak, zulmetmekten kaçınmak, hakkı olmayana göz dikmemek haksızlık yapmamak, zayıfa karşı güçlüye yardım etmemek, onursuzu onurluya tercih etmemek, günaha neden olan şeylere sevinmemek, insanın adını ve şanını kirletecek işlere tevessül etmemek*” şeklinde murûetin şartlarını zikretmektedir (Mâverdî, ts.b, 29; Mâverdî, 1986, s. 317).

Mâverdî eserinin başka bir yerinde mezkûr şartlardan ayrı birtakım şartları daha zikretmektedir. O, söz konusu şartları şöyle kategorize etmektedir: Birincisi insanın kendi nefisine yönelik şartlar, ikincisi ise kişinin dışında olan şartlardır.

1. İnsanın kendi nefisine yönelik şartlar iffet, nezâhet ve siyânet olmak üzere kendi içinde üçe ayrılmaktadır (Mâverdî, 1986, s. 321; Ebû Ubeyde, 1420/2000, s. 46).

a. İffetli olmak: Haram ve günahlardan sakınmakla mümkündür (Mâverdî, 1986, s. 321; Nevevî, 1392, 12/106). Harama karşı iffetli olmak namusunu (şehvet mahallini) korumak,

şeref ve onur kırıcı şeylerden dilini muhafaza etmektir. Günahlara karşı iffetli olmak ise açıkça zulmetmekten sakınmak ve nefsi gizli hıyanetten alıkoymaktır (Mâverdî, 1986, s. 321-324).

b. Nezâhet (onurlu olmak): Hakir düşürücü ihtiraslardan, ithama ve şüpheyeye neden olan durumlardan uzak durmak gerekli bir husustur. Zira hakir ve adi ihtiraslar izzet-i nefsi zedeleyen en önemli etken olduğu gibi şüpheyeye neden olan şeyler de kişiyi kınayıcıların kınamasına maruz bırakır ve kişinin değerini düşürür (Mâverdî, 1986, s. 326-327).

c. Siyanet (kişiliğini korumak): Kişiliğin korunması, yeteri kadar ihtiyaç maddelerini elde etmek için çabalamak ve nefsi minnet altına girmekten korumak ile mümkündür. Kişinin ihtiyacını temin etmesi ve onun için çabalaması, kişiyi zelil ve hor görülmesine karşı korur. Başka kimselerin minnetine girmemek de kişiyi daha özgür kılmakta ve yüceltmektedir (Mâverdî, 1986, s. 328-330).

2. Kişinin dışında olan şartlar da müâzere (yardım etmek), muyâsere (kolaylık sağlamak) ve ifdâl (ihşanda bulunmak) olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

a. Müâzere (yardım etmek): Kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, mevki ve makamını kullanarak yardımda bulunmaktır. Buna mevki ve makam yardımı denmektedir. İkincisi ise musibet esnasında maddî ve manevî destekte bulunmaktır. Mâverdî, mevki ve makam yardımını bereketi en az, derecesi en düşük olan iyilik olarak nitelendirmektedir. Fakat yarar sağlamada bazen malî yardımdan daha önemli olabilir. Zira haksızlığa uğrayanın hakkı çoğu kez nüfuz sahibi insanlar tarafından sağlanmakta; güçsüz insanların can ve mal güvencesi de bu kişiler tarafından teminat altına alınmaktadır. Musibet zamanlarında kişinin ailesine, akrabalarına, dostlarına, komşularına ve uzak kimselere yardım etmek murûetin şartıdır. Mâverdî, imkân olduğu halde musibettede olan ailesine, akraba, dost ve komşularına yardımda bulunmamak onları başkalarına yönlendirmek murûet sahibi için caiz olmadığını belirtir (Mâverdî, 1986, s. 333-336).

b. Muyâsere: İnsanlara kolaylık sağlama, hata ve sürçmeleri affetme ve haklarda müsamaha gösterme şeklinde iki şekilde olur. Her yönüyle kâmil insan bulmak zordur. Her insanda kusur, hata ve sürçmeler sadır olur. Meydana gelen kusur, hata ve sürçmeleri affetmek murûetin gereğidir. Haklarda müsamaha göstermek de murûetin bir gereğidir. Zira hakkının tamamını tahsil etmeye kalkışmak bazen karşıdakini ciddi bir sıkıntıya sokabilir. Hal böyle olunca kin ve adavet kaçınılmaz olur ve kişiye karşı nefret meydana gelir. Bu ise hoş

karşılanmayan bir durumdur. Bu nedenle kişinin hakkını tahsil ederken gerekli gördüğü takdirde hakkı olanın bir kısmından vazgeçmesi onun için bir erdemlilikler. Rütbe makam ve mevki hususunda münazaadan kaçınmak ve hakkından feragat etmek de böyledir (Mâverdî, 1986, s. 336-345 arası).

c. İfdâl (ihsanda bulunmak): İhsanda bulunmak, Allah rızasını elde etmek ve kendini başkasının şerrine karşı korumak şeklinde iki türdür. Allah rızasını elde etmek için ihsanda bulunmak, kendisine karşı şükran duyan kişilere yapacağı ihsan kabilinden olabileceği gibi kendisine karşı nefret duyan kişilere yapacağı ihsan kabilinde de olabilir. Başkalarına karşı kendini korumak ve onların şerrini defetmek için ihsanda bulunmak da murûetin bir gereğidir. Zira fazilet sahibi olan ve maddî yönden durumu iyi olan kimsenin hasetçisi eksik olmaz. Şayet fazilet sahibi hasetçisinin şerrini ihsan ile defetmezse şeref ve haysiyeti lekelenmenin hedefi olur. Ancak o, bunu ihsan ile defetse şeref ve haysiyetini muhafaza etmiş olur (Mâverdî, 1986, s. 336, 345-347).

4. MURÛETİN KISIMLARI

Âlimler, başta kişinin kendi nefesine ve insanlara yönelik olmak üzere murûeti farklı açılardan kısımlara ayırmış, akabinde bunları kendi içinde kategorize etmişlerdir.

4.1. Kişinin kendi nefesine yönelik olan murûet

Kişi, avret mahallini açmak, rahatsız edici bir sesle geçirmek gibi toplum huzurunda ve aleni bir şekilde yapmaktan utanç duyduğu fiil ve davranışları gizli yapmaktan sakınmalıdır ki böylelikle iyi fiil ve davranışların yapılması ve kötü olanlarının da yapılmaması meleke haline gelsin. Zira meleke haline gelmeyen davranışlar bazen farklı nedenlerden ötürü ihmal edilebilir ve insanı saygın ve onurlu kılan erdemleri sekteye uğratabilir (İbn Kayyim, 1416/1996, 2/335; Seyyid Âsım, 1410/1990, s. 39). Mâverdî, yüksek himmet ve nefsin saygınlığı (شرف النفس) da kişi için murûeti kolaylaştıran önemli birer faktör olduğunu yani bu iki vasıf ile iyi fiillerin meleke haline geleceğini belirtir. Ona göre yüksek himmete sahip olan kişi bayağı ve değersiz kalmayı kabullenemez ve noksanlık zilletini gururuna yediremez. Mâverdî'ye göre nefsin şerefi/saygınlığı ile de ahlâkî değerler, insanın nefsinde istikrar bulur. O, nefsin bazen en iyi ve en güzel olan şeylerden sakındığını ifade etmekte, bu hususu da nefsin bu hasletlere alışık olmadığına bağlamaktadır (Mâverdî, 1986, s. 318-319).

4.2. İnsanlara yönelik olan murûet

Kişi, insanlara karşı edep, hayâ ve güzel ahlâk ilkeleri çerçevesinde tavır sergilemelidir. Başkalarının kendisine yapmasını istemediği bir tavır veya hareketi kendisi de onlara karşı

yapmamalıdır. Kişi insanların söz ve davranışlarına ibretle bakıp bunlardan ders çıkarmalı yanlış gördüğü söz, fiil ve ahlâktan kaçınmalı, doğru bulduğunu da yapmalıdır. Zira her şey zıddıyla kaimdir ilkesinde olduğu gibi başkalarında görülün gayri ahlâkî söz ve davranışlardan hareketle ahlâkî olanı tespit etmek daha pratik bir yöntemdir (İbn Kayyim, 1416/1996, 2/335; Seyyid Âsım, 1410/1990, s. 40).

4.3. Allah'a yönelik olan murûet

Bu murûet ise kişinin, Allah'ın (c.c.) her daim ona muttali olduğu ve onu gördüğü inancından hareketle Allah'a karşı hayâ etmesi, O'na karşı sorumluluklarını yerine getirmesi ve kendi kusurlarını ıslah etmesiyle olur (İbn Kayyim, 1416/1996, 2/335-336; Seyyid Âsım 1410/1990, s. 40). Kişi, Allah'tan hiçbir şeyin saklı kalmadığının, O'nun en ufak şeyi bile bildiğinin ve yapacağı en küçük iyiliğe karşı bile mükâfatlandıracağına bilincinde olduğunda Allah'ın emirlerini ifa eder ve yasakladığı şeylerden de sakınır. Böylelikle kişi Allah'a karşı olan sorumluluklarını yerine getirmiş olur.

5. MURÛETİ ZEDELEYEN FİİLLERİN MEYDANA GELMESİNDEKİ ETKENLER

İnsanı diğer varlıklardan ayıran bazı özellik ve hasletler bulunmaktadır. Bu özellik ve hasletlerin noksanlığı, insanı kâmil kılan bazı niteliklerin kaybolmasına neden olabilir. İnsanları kâmil kılan vasıfların eksikliği murûetin zedelenmesine sebep olabilir. Söz konusu vasıflardan bazıları şunlardır:

a. Aklın ifsadı

İnsan mizacında var olan bilgi edinme yetisi şeklinde tanımlanan akıl, insana insan vasfını kazandıran ve onu diğer canlılardan ayıran en önemli unsurdur. İnsanı ilâhî emir ve yasaklar karşısında sorumlu kılan akıldır. Akıl varlık âlemindeki eşyanın hakikatini bilme, doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini birbirinden ayırt etme ve ahlâkî değerleri belirlemede önemli bir işleve sahiptir (Mâverdî, 1986, s. 15 ve sonrası). “*Akıl, hak ile batılı ayırt eden kalpte bulunan bir nurdur.*” (Emîr es-San'ânî, 1432/2011, 2/319)² hadisinde geçtiği üzere akıl, hak ile batılı birbirinden ayırt etmesinde de önemli bir fonksiyona sahiptir. Benzer şekilde murûet hususunda da akıl önemli bir unsurdur. Rivâyet edilen şu hadiste “*Kişinin keremi/asaleti dini, murûeti akli, şerefi ise ahlâkıdır.*” (Beyhakî, 1414/1994, 7/219 (No.

² “العقل نور في القلب يفرق بين الحق والباطل” hadisi hadis alanının temel kaynaklarında geçmemekte, bununla birlikte Emîr es-San'ânî, söz konusu hadisi Celâluddîn es-Suyûtî'nin el-Câmi'i's-sağîr adlı eserine yazdığı et-Tenvîr şerhu el-Câmi'i's-sağîr adlı eserinde aktarmaktadır. Ancak hadis kaynakları dışında diğer bazı kaynaklarda mezkûr hadisi aktarılmaktadır. Örnek olarak bk. İbn Abdurabbih,, (1404), 2/111; Mâverdî Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn, s. 19.

13777)) murûetin akıl olarak değerlendirilmesi aklın murûet hususundaki rolünü göstermektedir. Akıl noksanlığı veya akılda söz konusu olan bunaklık murûet kırıcı davranışların meydana gelmesinin en önemli nedenlerinden biridir. Bundan dolayıdır ki bunak ve ahmak insanların sözüne güven olmaz ve şahitlikleri reddedilir (Mahâmîd, 1416/1995, s. 357).

b. Dinde noksanlık

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin murûeti din ve dürüstlük (İbn Nuceym, ts., 7/92) şeklinde tanımlaması aslında din ile murûet arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ancak dini noksan olan ve dinî emir ve yasaklara riayet etmeyen fâsık kişi, kebâire ve onur kırıcı davranışlara tevessül eder. Dolayısıyla murûeti zedeleyen tutum ve davranışlarda bulunmada dinin noksanlığı önemli bir etkindir (Mahâmîd, 1416/1995, s. 358).

c. Hayasızlık

Hayâ ahlâkî niteliklerin en önemli unsuru ve Müslüman bireylerin en belirleyici vasfıdır. “*Her dinin bir ahlâkı vardır, İslâm'ın ahlâkı ise hayâdır.*” (İbn Mâce, 1430/2009, Zühd, 4181) hadisi bunun bir kanıtıdır. “*Hayâ imandandır.*” (Müslim, ts.; İmân, 59) hadisi de bunun bir göstergesi olduğu söylenebilir. İnsana özgü bir vasıf olan hayâ, insanı yüz kızartıcı fiilleri yapmaktan ve çirkin davranışlarda bulunmaktan alıkoyan bir unsurdur. Hayâ, aleni veya gizli yapıldığında kendisinden utanç duyulan fiillerin yapılmasına engel teşkil eden en önemli faktördür. Mâverdî, hayânın gereksiz şeyleri yapmaktan alıkoyduğunu belirtir ve hayâ sayesinde ancak kötü olabileme şüphesi olan şeylerden uzak kalılabileceğini ifade eder (Mâverdî, 1986, s. 247-248, 327). Buna bağlı olarak şunu söylemek mümkündür: Kişideki murûet karakterinin denge üzere bulunmasının en önemli faktörü hayâdır. Söz konusu karakterin bozulmasının arka planında yatan temel problem ise hayâsızlıktır. Hayâdan mahrum olan kişi istek ve eğilimlerinin tahakkümü altına girip bunların yönlendirmesiyle hareket eder. “*Eğer utanmıyorsan dilediğini yapabilirsin*” (Mâlik 1406/1985; Kasru's-Salât, 46) hadisi de bunun bir tezahürü olduğu söylenebilir. Netice itibariyle hayâsızlık murûet kırıcı davranışların meydana gelmesinde önemli bir amildir.

6. FİİLLERİN MURÛET KIRICI SAYILMASININ ŞARTLARI

Fiil ve davranışların murûet kırıcı sayılabilmesi için birtakım vasıflara ve şartlara haiz olması gerekir. Söz konusu şartlar ise fiillerin haram, mekrûh ve mubâh gibi şer'î açıdan sahip olduğu niteliğe bağlıdır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

a. Şer‘î olarak haram sayılan fiiller, eğer içki içme, ribevî muamelelerde bulunma, zina yapma gibi Şâri‘in haram kıldığı fiiller ise bu fiillerin bir defa dahi yapılması kişinin murûetini kırar ve böyle bir fiili işleyen kişi fâsık olarak nitelendirilir. Mekrûh bir fiilin murûet kırıcı olabilmesi için ise aynı fiilin tekrarlanması şarttır. Ancak mubâh fiillerin murûet kırıcı sayılabilmesi için şer‘an muteber kabul görülen örf ve âdetlere göre çirkin sayılan fiillerden olması gerekir (Mâverdî, 1414/1994, 17/151; Cüveynî, 1428/2007, 12/154; Mahâmîd, 1416/1995, s. 358-359).

b. Murûet kırıcı tutum ve davranışların tutkunu olmak, bunları yapmakta ısrar etmek, söz konusu fiillerin tâate galebe çalması.

Yukarıda da ifade edildiği gibi haram bir fiilin işlenmesi mutlak anlamda murûeti zedelemektedir. Mevzu bahis olan fiilin tutkunu olmak ve fiili yapmakta ısrarcı olmak şart değildir. Haram fiile bir kere dahi tevessül edilmiş ise bu murûetin kırılması için kâfidir. Murûeti kırma hususunda şeni, rezil ve utanç verici küçük günahlar da haram hükmündedir. Ancak hakkında açık hüküm bulunmayan küçük günahların ve çirkin görülen mubâh fiillerin murûet kırıcı olarak kabul görülmesi için bunların tutku haline gelmesi veya tâate galebe çalması şarttır. Haram ve şeni günahlardan olmayan fiiller, aşırılık söz konusu olmadıkça ve tâata galebe çalmadıkça murûet kırıcı sayılmazlar (İbn Âbidîn, 1386/1966, 5/483; Remlî, 1404/1984, 8/294). Zira gıybet gibi küçük günahların ve hoş karşılanmayan mubah fiillerin her insandan sudur etmesi muhtemeldir. İmam Şâfî (öl. 204/820) bu hususta şunları ifade etmektedir: “*Biz, insanlardan -çok azı hariç- tâat ve murûette pürdikkat edip de günahattan ve murûetin terkinden sayılan bir şeyi karıştırmayanı bilmiyoruz.*” (Şâfî, 1416/1996, 13/380, geniş bilgi için ayrıca bk. Mâverdî, 1414/1994, 17/150-155).

Âlimlerin bir fiil ve davranışın murûet kırıcı olabilmesi için tayin ettikleri mezkûr normların günümüz için de esas alınıp murûeti zedeleyen fiil ve davranışların neler olduğunun ortaya konulması önemli bir husustur.

7. MURÛETİN ZEDELLENMESİNDE ÖRFÜN ROLÜ VE MURÛET KIRICI UNSURLAR

Fıkıh ve fıkıh usûlü eserlerinde murûeti zedeleyen hususlar için genellikle havârimu’l-murûe tabiri kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi havârimu’l-murûe havârim ve murûe şeklinde iki kelimedenden oluşmaktadır. Murûetin tanımı yukarıda verildiği için burada tekrarlanmayacaktır. Havârim kelimesi ise hârimin çoğulu olup harime fiilinden türemiştir. Harime ise sözlükte

“delmek, yarmak, kesmek, ifsad etmek” (Halîl b. Ahmed, ts., 4/259; İbn Manzûr, 1996, 4/76-77) mânalarına gelmektedir. Terim olarak “Bir şeyin/nesnenin kendisiyle noksan olması” şeklinde havârimin tanımı yapılmıştır (Kal‘acî, 1408/1988, s. 201). Bir bütün olarak havârimu’l-murûenin terim tanımı ise şu şekilde yapılmıştır: “Kişinin kendisine yaraşmayan, içinde yaşadığı toplum tarafından yapılmayan, yapıldığında ise kınamaya neden olan ve hakkında da şer‘î bir hükmü bulunmayan bir fiili yapmasıdır.” (Hudayr, 1432, 54/4).

Murûet ile ilgili yapılan tanımlardan hareketle havârimu’l-murûeyi şu şekilde tanımlamak da mümkündür: İnsanın maneviyatını ve adaletini zedeleyen, sosyal konumunu zayıflatan, Allah (c.c.) ve Müslümanlar tarafından çirkin görülen, meşru örfte de aykırı olan ve yapıldığında utanç veren tutum ve davranışların yapılmasıdır.

Günahlar küçük ve büyük şeklinde ayrıldığı gibi mubah fiiller ve davranışlar da ahlâkî davranış açısından en iyi, iyi, normal, ayıp kabul edilen ve aşağılık şeklinde kısımlara ayrılmaktadır (Mahâmîd, 1416/1995, s. 351; Ebû Ubeyde, 1420/2000, s. 57).³ Zaruret dışında işlenen haram fiillerin ahlâkî erdemliğe aykırı olduğu ve murûeti zedelediği hususunda herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Zamana ve mekâna göre de bir değişiklik arz etmemektedir. Ancak mubâh fiillerin bir kısmı murûetin ve ahlâkî erdemlerin tamamlayıcısı

³ Usûl disiplininde mubâh fiiller, şer‘î bir asla hizmet edip etmeme açısından da kısımlara ayrılmıştır. Usûl âlimlerinden Şâtübî, zarûrî, hâcî, tekmiî/tamamlayıcı gibi asıllardan birine hizmet edip etmeme açısından mubâh kısımlara ayırmaktadır. O, söz konusu asıllardan herhangi birine hizmet edene yiyecek, içecek vb. şeylerden yararlanmayı örnek göstererek bunların her ne kadar cüzî anlamda mubâh kabul edilse de ancak -hayatın idamesi için- küllî anlamda yani bütünüyle terkedilmemesi gerektiği hususunda da bunların matlup olduğunu belirtmektedir. Şâtübî, ikincisini ise mezkûr asıllardan birinin iptaline hizmet edip etmeme açısından kısımlara ayırmaktadır. O, söz konusu asıllardan birinin iptaline hizmet eden mubâha talâkî örnek göstermektedir. Talâk, neslin muhafazasını temin eden, insanlar arasında ülfeti sağlayan ve kabilelerin kaynaşmasına vesile olan helâl bir fiilin yani nikâhın terkidir. Nikâh, neslin muhafazası gibi zarûrî olan aslın, kaynaşma ve ülfet gibi yine zarûrî veya hâcî asılların veya bunlardan birinin tamamlayıcısıdır. Şâtübî, mubâhın küll olarak yani bir bütün olarak başka, cüz olarak yani teker teker ele alındığında ise başka hükümlere tabi olduğunu ifade etmektedir. O mubâhın, nedb ve vucûb açısından cüz olarak mubâh, küll olarak nedb ya da vucûb; kerâhet ve tahrîm açısından ise cüz olarak mubâh, küll olarak da kerâhet ya da tahrîm olduğunu söyleyerek böylelikle mubâhı kendi içinde dört kategoriye ayırmaktadır. Birincisi, cüz olarak ele alındığında mubâh, küll olarak ele alındığında ise matlûb olandır. Yiyecek içecek vb. şeylerin temiz ve iyi olandan yararlanması bunun birer örneği olarak verilebilir. Şâtübî, bunlardan ayrı ayrı yararlanmanın mubah olduğunu, güç yetirildiği halde bazı zamanlarda bunları terk etmenin de caiz olduğunu belirtmektedir. Ancak bunların toptan terkedilmesi halinde şeriatın mendûb olarak telakki ettiği ve yapılmasını istediği şeyin aksine bir davranış ortaya koymuş olacağını ifade etmektedir. İkincisi, cüz olarak ele alındığında mubâh, küll olarak ele alındığında ise vâcib olan mubâh fiillerdir. Şâtübî, yeme, içme, alışveriş yapma cinsi münasebette bulunma vb. şeyleri ikinci kısmın örnekleri olarak zikretmektedir. Bunlar cüz olarak ele alındığında mubâh, küll olarak ele alındığında ise vaciptirler. Bir insanın bazı zamanlarda bunları terk etmesi veya bazı insanların bunları yapmaması caizdir. Ancak bütün insanların bunları terk etmeleri, emrolunan zarûriyyâtтан bir şeyi terk etmiş olurlar. Bu ise doğru değildir. Dolayısıyla küllî olarak değerlendirildiğinde bu çeşit mubâhların işlenmesi vâcib hükmüne girmektedir. Üçüncüsü, cüz olarak ele alındığında mubâh, küll olarak ele alındığında ise mekrûh olandır. Şâtübî, mesire yerlerinde sıklıkla gezinmek, güvercinlerle oynamak kuş sesi dinlemek gibi şeyleri örnek olarak getirmektedir. Bunlar cüz olarak mubâh olsalar da küll olarak ele alındığında terki istenen mekrûh davranışlardır. Başka bir ifadeyle bir insan bazı zamanlarda bu tür davranışlarda bulunması mubahtır. Ancak bunları sürekli yapması mekrûhtur. Dördüncüsü, terki istenen haram kısmına hizmet eden mubahtır. Şâtübî buna her ne kadar örnek vermese ve isim koymasa da onun açıklamalarında bununla terki istenen haram kısmına hizmet eden mubâhı kastettiği açık bir şekilde görülmektedir. O, sürekli yapıldığında adaleti zedeleyen mubâh fiillerin bu kısma girdiğini belirtmektedir. Şâtübî adaleti zedeleyen fiillerin her ne kadar mubâh olsalar da bunları işleyen kişilerin eylemlerinde ısrarlı davrandıklarından dolayı fâsık olarak nitelendirildiklerini zira bunların dürüst insanların üzere oldukları halden çıktıklarını ifade eder (Bk. Şâtübî, 1417/1997, 1/203-209).

hükmünde iken diğer bir kısmı ise işlendiğinde söz konusu vasıfları zedelemektedir. Dolayısıyla mubâh fiillerin tamamını eşit görmenin ve bunları bir kategoride değerlendirmenin doğru olmadığı söylenebilir.

Örf, mubâh fiil ve davranışlardan hangilerinin murûet kırıcı olduğu hangilerinin olmadığı hususunda önemli bir fonksiyon üstlenmektedir. Dolayısıyla murûet açısından mubâh fiillerin kategorize edilmesinde örf önemli bir faktördür. Bundan dolayıdır ki el-İmrânî (öl. 558/1163) şehâdet konusunda havârimu'l-murûeyi ele alırken örf ve âdetlerin hangi fiillerin onur kırıcı olduğu hususunda belirleyici olduğunu aktarmaktadır (İmrânî, 1421/2000, 13/285). Ebû Ubeyde Meşhûr de murûet ve örf ilişkisini ele alırken hangi fiillerin çirkin/rezil kategorisine gireceği hangilerinin girmeyeceği hususunda şer'î bir ölçüt bulunduğunu ve bunun da genel itibariyle İslâm teşri'inin kaynaklarından biri olan örfeye dayandığını ifade etmektedir (Ebû Ubeyde, 1420/2000, s. 57).

İslâm hukukunda fiillerin şahıs, zaman ve mekâna göre değerlendirilmesi, bir sözün veya fiilin ya da mesleğin biri için çirkin ve onur kırıcı sayılması, diğeri için ise söz konusu nitelikte sayılmaması hususunda meşru örfün⁴ belirleyici bir fonksiyona sahip olması nedeniyle fakîhler, müctehidin ve müftünün örfeye hâkim olmalarının zorunlu olduğunu belirtmişlerdir. Fakîhlerin örfü önemsemelerinin, müctehid ve müftü için bunu zorunlu görmelerinin nedeni ise örfün hem bir teşri' kaynağı hem de murûet hususunda önemli bir unsur olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Karâfi (öl. 684/1285) bu konuda şunları söylemektedir: “*Âdete (örfe) dayanan fikhî meselelerin hükümleri, âdetin değişmesiyle söz konusu hükümler de değişir... âdetin değişmesi dahi şart değil, şayet bulunduğumuz beldeden başka bir beldeye gittiğimizde ve gittiğimiz beldenin âdeti bizim bulunduğumuz beldenin âdetinden farklıysa, ya da âdeti farklı olan beldeden birileri bizim beldeye gelse kendi âdetimize göre değil belki oranın âdetine göre fetva vereceğiz.*” (Karâfi, 1416/1995, s. 219). Karâfi, *el-Furûk* adlı eserinde de şöyle söylemektedir: “*Örf değiştiğinde yenisini dikkate al, örf geçersiz olduğunda da onu geçersiz say/onunla amel etme. Ömrün boyunca kitaplarda yazılı olanın üzerinde donup kalma, belki senin yörenden olmayan biri fetva almak için sana geldiğinde onu senin beldenin örfüne zorlama, kendisine onun bulunduğu beldenin örfünü sor ve senin kendi beldenin örfüne ve kitaplarda mukarrer olana göre değil onun örfüne göre*

⁴ Burada meşru örften maksat şer'î delillerle çelişmeyen örf olup şer'î delillerin ortaya koyduğu örf değildir. Şer'î delillerin ortaya koyduğu ya da yasakladığı örften maksat ise şeriatın geçmiş ümmetlere ve insanlara ait örfün vâciblik veya mendûbluk seviyesinde yapılmasını talep etmesi ya da haramlık veya mekrûhluk düzeyinde yapılmamasını talep etmesi ya da mükellefi yapıp yapmamada muhayyer bırakmasıdır (Şâtıbî, , 1417/1997, 2/488).

fetva ver. Apaçık olan hak da budur. Ebedi olarak nakledilenler üzerine donup kalmak dinde sapkınlıktır, Müslüman ve geçmiş selef âlimlerin maksadını bilmemektir.” (Karâfi, ts., 1/176, 191). İbn Kayyim (ö. 751/1350) de bu hususta şunları ifade etmektedir: “*Örf, âdet, zaman, mekân ve içinde bulunan pozisyon farklı olduğu halde sadece kitaplarda nakledilenlerle insanlara fetva veren kişi hem saptırır hem de saptırılmıştır. Onun dine olan cinayeti; memleketi, âdeti, zamanı ve tabiatları farklı olan insanların tamamın, tıp kitaplarının birinde mevcut olana dayanarak tedavi eden kişinin cinayetinden daha büyüktür. Belki bu, cahil bir doktordur. (Ancak) bu cahil müftü, insanların dinine ve canına ondan daha zararlıdır. Allah yardım etsin*” (İbn Kayyim, 1423, 1/52). Karâfi ve İbn Kayyim’in belirttikleri gibi örfte taalluk eden hükümler örfün değişmesiyle değişmektedirler. Ancak Karâfi ve İbn Kayyim’in bu hususta örfte yaptıkları vurguyu sadece hüküm ve fetvaya değil aynı zamanda murûet meselesine de teşmil etmek daha makuldür. Sehâvî’nin (öl. 902/1497) Zencânî’den (öl. 656/1258) yaptığı nakil de bunu desteklemektedir. Sehâvî bu hususta Zencânî’den şunları aktarmaktadır: “*Murûetin bilgisi örfte dayanmaktadır. Sadece şer‘a taalluk etmez. Örfî şeyleri (الأمر العرفية) zapt altına almanın güç olduğunu biliyorsun. Örf şahıslara ve memleketlere/ülkelere göre değişmektedir. Nice memleketlerde bazı şeylerin yapılması âdet haline gelmiştir. Şayet başkaları onları yapsa murûet kırıcı sayılacaktır.*” (Sehâvî, 1424/2003, 2/6). Mezkûr ifadelerden hareketle şunu söylemek mümkündür: Hüküm örfte taalluk eden meselelerde örfte vukufiyet ne kadar önem arz ediyorsa murûet meselesinde de o kadar önem arz etmektedir. Bu husus Şâtıbî’nin (öl. 790/1388) murûet konusunda getirdiği “*erkeklerin başı açık dolaşması*” örneğiyle somutlaştırılabilir. Şâtıbî, değişkenlik gösteren âdetlerden söz ederken erkeğin başı açık dolaşmasının bölgelere göre farklılık arz ettiğini, bunun doğu memleketlerinde murûet sahibi kişiler tarafından çirkin kabul edildiğini, batı memleketlerinde ise çirkin görülmediğini belirtir. O, bu ifadelerin akabinde söz konusu durumla ilgili şer‘î hükümlerin bölgeden bölgeye göre değişeceğini, başı açık gezmenin doğu memleketlerinde adaleti zedeleyen bir unsur olduğunu ancak batı memleketlerinde adaleti zedeleyen bir unsur olmadığını ifade eder (Şâtıbî, 1417/1997, 2/489). Zaman açısından da bakıldığında bu örnek önemlidir. Örneğin Türkiye’de bir zamanlar erkeğin başı açık dolaşması murûet sahiplerince çirkin ve onur kırıcı kabul edilirken günümüz Türkiye’sinde ise böyle bir durumun söz konusu olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Şâtıbî’nin örneğinde olduğu gibi örfü bilmeyen veya daha önceki örfte göre murûeti zedeleyen tutum ve davranışların örfün değişmesiyle fonksiyonunu kaybedeceği bilgisine vakıf olmayan müftü veya kâdî’nin verecekleri fetvada ve hükümde yanlış yapmaları kaçınılmazdır.

Dolayısıyla murûetle ilgili değer yargılarının tespit ve tayini hususunda örfe vukufiyyet önem arz etmektedir. Ancak Zencânî'nin de belirttiği gibi örfü zapt altına almak güçtür. Buna bağlı olarak murûet meselesinde söz konusu olan fiil ve davranışların tayini zor bir husustur. Murûet ile ilgili değer yargıları bir topluluktan başka bir topluluğa, hatta aynı topluluğun yaşadığı farklı zamanlara göre farklılık gösterebilir. Bu nedenle hangi tutum ve davranışların murûetin tamamlayıcı unsurları oldukları ve hangilerinin murûeti zedeleyen birer faktör oldukları hususunda bir konsensüsten söz etmek mümkün değildir. Yukarıda da ifade edildiği gibi zarûrât dışında işlenen haram fiillerin tamamı murûeti zedelemektedir. Ancak mubâh fiillerin bir kısmının işlenmesi murûeti zedelerken diğer bir kısmının işlenmesi ise murûete herhangi bir halel getirmemektedir. Benzer şekilde bazı meslekler de murûet kırıcı olarak kabul görülmüştür. Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), şahitlik konusunu ele alırken güvercin ile oynayan, müzisyen, rakkas, sihirbaz olan, sokakta yemek yiyen, toplum içinde ayaklarını uzatan ve yollarda satranç oynayan kişileri murûetsiz olarak nitelendirir (Şîrâzî, 1403/1983a, s. 269). Şîrâzî; tuvalet bakıcısı (الكتّاس), çöpçü (الزبال), debbâğ, değirmenci, hacamatçı, hamamcı, gibi meslek sahiplerinin edindikleri mesleklerinden dolayı murûetlerinin kırılıp kırılmama ve buna bağlı olarak şahitliklerinin kabul edilip edilmeme hususunun tartışma konusu olduğunu söylemektedir. Bazıları bunların kötü meslekler ve murûet kırıcı olmasından dolayı söz konusu meslek erbaplarının şahitliklerinin kabul edilemeyeceğini, diğer bazıları ise edindikleri meslekten dolayı şahitliklerinin reddedilmemesi gerektiğini zira bu mesleklerin mubâh olduğunu ve insanların bu mesleklere ihtiyaçları olduğunu belirttiklerini ifade etmektedir (Şîrâzî, 1403/1983b, 3/438).⁵ İbn Muhriz ise (öl. 516/1223), murûetten maksadın

⁵ Murûet kırıcı açısından meslekler başta haram ve mubâh olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ayrıca mubâh olan meslekler de saygın ve deni/aşağılık meslekler şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Sarhoş edici maddeleri imal etme ve satma, sihir yapma, fuhuş yerleri işletme gibi haram olan mesleklerin murûeti zedelediği hususunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Bunun aksine müderrislik, doktorluk gibi saygın mesleklerin murûeti zedelediği hususunda da bir tartışma söz konusu olmadığı gibi toplumun bunlara olan ihtiyacından dolayı bu tür meslekler farz-ı kifâye niteliğinde değerlendirilmiştir. Ancak mezkûr meslek sahiplerinin mesleklerinden dolayı ibadetlerini terk etmeleri veya mesleklerinde sahtekârlığa tevessül etmeleri durumunda murûetleri zedelenecektir. Süflî ve aşağılık olarak nitelendirilen meslekler hususunda ise âlimler ihtilaf etmişlerdir. Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin bazı görüşlerine göre örfen süflî olarak kabul görülen mesleklerde kendi isteğiyle çalışan kişinin murûeti zedelenir. Söz konusu görüş bazı hadislerle dayandırılmaktadır. Râfi b. Hadîc'in rivayet ettiği hadis bunlardan biridir. Râfi b. Hadîc, Resûlullah'ın (s.a.v.) "*Köpeğin parası habistir/kötüdür, zinanın ücreti kötüdür ve hacamatçının kesbi kötüdür*" dediğini rivayet etmektedir (Müslim, Buyu', 24). Hacamat, mubâh olduğu halde Peygamber'in (s.a.v.) "*hacamatçının kesbi kötüdür*" sözü bu mesleğin murûeti zedeleyen bir meslek olduğu anlamına gelmektedir. Yukarıda zikredilen dört mezhebin racih görüşlerine göre söz konusu meslekler murûeti zedelememektedirler. Bunlar kendi görüşlerini şu ayete dayandırmaktadırlar: "*Allah nezdinde en değerli olanınız en çok sakınanızdır*" (Hucurat: 49/13). Ayette üstünlük vasfı takvaya bağlanmaktadır. Muttaki olan insan diğerlerine göre hak ve hukuka daha çok riayet etmektedir. Ayrıca süflî olarak nitelendirilen meslekler insanların maslahatına olup şeriâtın ruhuna uygundur. Hatta bazıları bu mesleklerin de farz-ı kifâye kapsamında olduğunu belirtmişlerdir. (Mâverdî, 1414/1994, 17/153-154; İbn Kudâme, 1417/1997, 14/153-154; İbn Şâs, 1423/2003, 3/1032).

Bir mesleğin murûet kırıcı sayılabilmesi için bazı şartlara haiz olması gerekir. Bu şartlar şu şekilde sıralanabilir: a. Meslek sahibinin bulunduğu yörede kendisinin yaptığı mesleğin örfen süflî sayılması. b. Meslek sahibinin

ne olduğu hususunu ele alırken şunları söylemektedir: Murûetten maksat elbisenin temiz, bineğin iyi, araç ve gereçlerin kaliteli ve görünüşün güzel olması değildir. Murûetten maksat (kötü alışkanlıklardan ve hoş karşılanmayan şeylerden) korunmak, iyi karakterli olmak, diline sahip çıkmak, saçmalıklardan ve maskaralıklardan uzak durmak, kendisinde bir kusur olmasa da güvercin ve satrançla oynama tutkunluğu gibi dinin korunmasına engel olan kötü huylardan sakınmaktır (İbn Şâs, 1423/2003, 3/1032). İbnu'l-Mulakkin (öl. 804/1401) de caddelerde bir şeyi yiyip içmeyi, kendisine layık olmayacak şekilde başı veya bedeni açık şekilde gezmeyi, insanların huzurunda hanımını öpmeyi, komik hikâyeleri anlatmakta aşırıya kaçmayı, fakîh birisinin şapka takmasını, satranç ve müzik ile ilgilenmeyi, raks etme ve deri tabaklama, tuvalet bakıcılığı gibi küçük düşürücü meslekleri icra etmeyi murûeti zedeleyen hususlar olarak sıralamaktadır. İbnu'l-Mulakkin, söz konusu mesleklerin babadan gelen bir meslek olması durumunda esah görüşe göre murûeti zedelemeyeceğini ancak sonradan edinen bir meslek olması halinde ise bunun murûeti zedeleyeceğini belirtmektedir. O bu görüşünün esah oluşunu şöyle gerekçelendirmektedir: Zira bunlar mubâh mesleklerdir. İnsanların bunlara ihtiyaçları vardır ve bunlar farz-ı kifayedendir (İbnu'l-Mulakkin, 1421/2001, 4/1832-1833). Şehâbeddin eş-Şelebî (öl. 1021/1612) de insanların gözü önünde yolda bir şey yemeyi, caddede bevletmeyi, tek bir pijamayla caddelerde ve insanların toplandığı yerlerde gezmeyi, insanların huzurunda ayakları uzatmayı ve âdet olmadığı yerlerde başı açık dolaşmayı murûet kırıcı olarak değerlendirmektedir (Şelebî, 1313, 4/225).

Aktarılan mezkûr örneklerden de anlaşıldığı gibi murûet kırıcı mubâh fiil ve mesleklerin neler olduğunu tayin etmek güçtür. Yukarıda da ifade edildiği gibi mubah fiil ve mesleklerin küçük düşürücü ve değer yargılarına aykırı oluşu tamamıyla örfeye göre değişiklik arz etmektedir. Bunların tespit ve tayini daha önce ifade edilen normlar ve hâkimin içtihadına bağlıdır. Bu hususta Gazzâlî, mubah fiillerin bir kısmının murûeti zedelemesinin insanların âdetlerine ve onların bakış açısına göre değiştiğini ve bu konuda hâkimin içtihadının önemli olduğunu ifade etmektedir. O, râvinin adaletinden söz ederken şunları söylemektedir: *“Yolda bir şey yemek, caddeye bevletmek, rezil kişilerle arkadaşlık etmek ve aşırı derecede mizah yapmak gibi murûeti zedeleyen bazı mubah şeylerden kaçınmak da adalet için şart koşulmuştur... bu konudaki ölçü hâkimin ichtihadına bırakılmıştır... bu durum yörelerdeki âdetlere ve insanların*

---

yaptığı mesleğin kendisine layık olmaması. Üst düzey bir yetkilinin ayakkabı boyacılığı yapması buna örnek olarak gösterilebilir c. Meslek sahibinin maişeti için bir zaruret bulunmadığı halde o işi yapması. (Bk. Mahâmîd, 1416/1995, s. 373.) Bir mesleğin süflî sayılabilmesi için de birtakım illetleri bünyesinde barındırması gerekir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir. a. Şâri' tarafından haram sayılan bir meslek olması. b. Necasetin bulunması. c. Cellat gibi kalbin katılaştırmasına ve şefkatin yok olmasına neden olması. d. Kişinin insanlığına hâlel getirmesi. e. Düşünme ve tefekkürü dayanmayan bir meslek olması (Mahâmîd, 1416/1995, s. 374).

küçük günahlardan bir kısmını büyütmesindeki farklı durumlarına göre değişiklik arz etmektedir.” (Gazzâlî 1417/1997, 1/249). “*Dostlar arasında edep (kûlfet/sıkıntıya neden olan şeyler) sakıt olur*” (Useymîn, 1422, 15/425) ifadesinden hareketle şunu belirtmekte de fayda vardır: insanların bulunduğu ortamda yatma, ayaklarını uzatma gibi murûet kırıcı olarak telâkki edilen fiillerin bazıları aile fertlerinin ve arkadaşların bulunduğu bir ortamda işlenmesi murûeti zedelemeyecektir.

8. MURÛETİN HÛKME ETKİ ETTİĞİ BAZI FIKHÎ MESELELER

Fikhî meselelerde şahitliğin, dar anlamda da ahlâkî adaletin söz konusu olduğu tüm meselelerde murûet önem arz etmektedir. Yukarıda da zikredildiği gibi adaletin şartlarından biri de murûettir. Dolayısıyla murûet, şahitliğin ya da adaletin söz konusu olduğu nikâh, velâyet, mirâs, kaza, imâmet gibi birçok fikhî meselelerle ilintili bir husustur. Ancak makalenin hacmini düşünerek fıkhîta murûetin söz konusu olduğu meselelerden örnek olarak şahitlik ve kâdılık konularıyla yetinilecektir. Devlet başkanı, velâyet vb. konulara girilmeyecektir.

Murûetin söz konusu olduğu önemli meselelerden biri şahitliktir. Fıkıh eserlerinde şahitlik konusunda üzerinde en çok durulan konulardan biri murûettir. Tespit ettiğimiz kadarıyla şehadet konusunda murûeti eserlerinde ele alan ve onu adaletin bir şartı olarak ileri süren ilk kişi İmâm Şâfiî’dir. Şâfiî, hâkimin şahitlik edecek kişilerin hür, bâliğ, Müslüman ve âdil oldukları tecrübeyle ve bir beyyineyle sabit oluncaya kadar onların şahitliklerini kabul etmemesi gerektiğini belirtir ve akabinde “*Kişinin (davranışlarındaki) genel durumu, onun murûet sahibi ve itâat eden/salih amel işleyen biri olduğunu gösteriyorsa şahitliği kabul edilir. Fakat durumunun genelinde masiyet/günah ve murûete aykırılık söz konusu ise şahitliği reddedilir*” şeklinde bir açıklamada bulunur (Şâfiî, 1416/1996, 13/380. Ayrıca bk. Özpınar, 2011, s. 122). İmâm Şâfiî’nin şahitlik hususunda ileri sürdüğü murûet şartı kendisinden sonra gelenlerin eserlerinde ele alınmaya başlanmıştır. Ancak zâhirî âlimlerden İbn Hazm (öl. 456/1064) Şâfiî’nin şahitlik konusunda ileri sürdüğü murûet şartına karşı çıkmaktadır. İbn Hazm bu hususta şunları söylemektedir: “*(Şâfiî’nin) taât ve masiyeti zikretmekle yetinmesi gerekirdi. Onun burada murûeti zikretmesi ifadede fazlalık ve yanlıştır. Şayet murûet taâtta ise taât ona ihtiyaç bırakmaz. Eğer taâtta değilse dinî hususlarda onu şart koşturmak caiz değildir. Zira bu hususta Kur’ân ve Sünnette bir nass bulunmamaktadır.*” (İbn Hazm, ts., 8/475-476). İbn Hazm’ın karşı çıkışının lafzî olduğu söylenebilir. Çünkü ona göre de büyük günah işlemeyen ve dinen taâtı günahlarına galebe çalan kişiler âdil olarak

kabul görülür. Büyük günah işleyen ve günahları taâtine galebe çalan kişiler ise fâsık olarak nitelendirilir ve şahitlikleri kabul edilmez (İbn Hazm, ts., 8/475). Şâfiî'ye göre de murûet, taâta riayet etmek ve mâlâyani şeylerden uzak durmaktır (Beyhakî, 1390/1970, 2/188). Hanefî âlimlerinden eş-Şelebî, murûeti zedeleyen fiilleri işleyen kişilerin şahitliği kabul edilemeyeceğini ifade eder ve bu hususta her dört mezheb imamı arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını belirtir (Şelebî, 1313, 4/225).

Murûetin adalet ve şahitlik için gerekli bir husus olup olmadığı meselesi önemli bir konudur. Yukarıda adalet başlığında murûetin adaletin mahiyetinden olup olmadığına dair iki farklı görüş aktarıldı. Söz konusu iki görüş de murûeti zedelenen kişinin şahitliğinin kabul edilemeyeceği noktasında birleşmekte idi. Ancak Mâverdî bu konuda murûeti taksime tabi tutarak genel bir yaklaşım sergilemez. Mâverdî murûeti üç kısma ayırmaktadır. Birincisi, adalet için şart olan murûettir. O, eziyet verici ve komik sözlerden, alay konusu olan ve hoş karşılanmayan gülüşlerden kaçınmayı örnek göstererek bunların adalet için şart olan murûetten olduğunu; bunlara tevessülün ise fiska yol açacağını ifade eder. O, sakalın yolunması/kazıtılması ve boyatılmasının da küçük düşürücü hususlar olduğunu ve şahitliğin reddine neden olduğunu söyler. İkincisi, adalet için şart olmayan murûet kısmıdır. Mâverdî mal ve yiyecek ile iyilikte bulunmayı, bizatihi veya konumu vasıtasıyla yardım etmeyi bunun için örnek getirerek bunun şahitlik için şart olmadığını belirtir. Üçüncüsü de adalet için şart olup olmama hususunda farklı görüşlerin olduğu murûet kısmıdır. Mâverdî, bunu âdetler ve sanatlar/meslekler şeklinde ikiye ayırır ve detaylı bir şekilde inceler. Bu hususu şu şekilde özetlemek mümkündür: Mâverdî, kişinin pijamayla veya başı açık gezmesi gibi giyiminde, caddelerde yeme ve içme gibi yiyecek hususunda bulunduğu yörenin siyânet ehline (kişiliğini koruyan kimselere) tabi olması gerektiğini söyler. O, tuvalet bakıcılığı, çöpçülük, kasap ve balıkçılık gibi meslekleri de küçük düşürücü meslekler için örnek olarak getirerek bu hususta üç farklı görüş olduğunu belirtir, ancak görüşlerin kimlere ait olduğuna değinmemez. Birinci görüşe göre bu tür meslekler adaleti zedelemektedir. Zira bu mesleklerin hakir görülmesiyle birlikte bunları meslek edinmeye rıza göstermek kişiyi itibarını zedelemektedir. İkinci görüşe göre bu tür meslekler adaleti zedelemeyebilir. Çünkü ihtiyaçtan dolayı bu meslekler insanlar için kaçınılmazdır ve şer'an bunlar mubahtır. Üçüncü görüşe göre ise dinde hakir görülen meslekler adaleti zedeler, ancak dünyada hakir görülenler ise adaleti zedelemeyebilir (Mâverdî, 1414/1994, 17/150-156 arası). İbn Kudâme, Mâverdî'nin zikrettiği ilk iki görüşü aktararak bu hususta iki farklı görüş olduğunu belirtir (İbn Kudâme, 1417/1997, 14/153). Mâverdî'nin tuvalet bakıcılığı, çöpçülük, kasap ve balıkçılık gibi meslekleri küçük düşürücü meslekler

olarak örnekleme örfü olup söz konusu düşünce tüm asırlar için geçerli değildir. Dolayısıyla kanaatimize göre bu konuda isabetli olan, ikinci görüş sahiplerinin savunduğu görüştür ki insanların zorunluluk derecesindeki ihtiyaçlarından ve ayrıca şer'an mubah olduklarından dolayı bu tür meslekler hakir görülmez ve adaleti zedelemeyiz.

Toplumsal huzurun sağlanmasında ve haksızlığın giderilmesinde önem arz eden kâdılık/hâkimlik makamının önemli bir rol oynaması nedeniyle bu görevi üstlenecek kişilerin birtakım vasıflara haiz olması şart koşulmuştur. Bu şartların başında adalet vasfı gelmektedir (Mâverdî, ts.a, s. 19; İbnü'l-Hümâm, 1389/1970, 7/253). Yukarıda da zikredildiği gibi adaletin şartlarından biri de ahlâkî erdemliğin bütününe ifade eden murûettir. Ahlâkî erdemliğe sahip olmayan kişilerin kâdılık görevine ehil görülmesi düşünülemez. Kur'ân-i Kerîm'de bu hususa şöyle işaret edilmektedir: “Şüphesiz Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder.” (Nisâ, 58) âyette de görüldüğü gibi insanlar arasında hüküm verenlerin ehil olmaları esastır. Ehliyet ise Müslüman, akıl, bâliğ, adalet ve murûet gibi birtakım vasıflara sahip olmakla mümkündür. İbnü'l-Munâsıf (öl. 620/1223) bu hususta şunları söylemektedir: “Yargı görevini üstlenecek olan kişi, ahlâkî erdemleri edinmek hususunda kendi nefsinin terbiye etme ve faydalı olan şeyleri elde etme hususunda çaba sarf etmelidir. Zihinde tutulması gereken en önemli husus da budur. Benzer şekilde kişinin şeriatın adabına riayet etmesi, murûetini koruması ve alicenap davranması gerekli bir husustur. Kişinin dinine, murûetine ve aklına hâlel getirecek, onu konumundan düşürecek, azmini kıracak şeylerden uzak durması gerekir. Çünkü onun bulunduğu konumunun gerektirdiği hususlar başkalarında yoktur. Dolayısıyla kendisine dikkat etmesi elzemdir.” (Şinkîti, 1436/2015, 12/13). Gazzâlî, kâdının taşıması gereken şartları ele aldıktan sonra “Arkadaşlarımızın mutlak olarak ifade ettikleri şartların günümüzde kâdılık yetkisi verildiği kişilerde bulunması zordur. Doğru olan insanların maslahatı sekteye uğratılmaması için güç sahibi devlet başkanının atadığı kişilerin hükümlerinin uygulanması/yürürlüğe konulması gerekir.” Gazzâlî, akabinde hiçbir şekilde yargı fonksiyonsuz bırakılmayacağını belirtir. O, devlet başkanının fâsık ve cahil kişiye yargı görevini tevzi etmiş ise o bunula günahkâr sayılacağını, ancak zaruret nedeniyle bizim bundan sonra yapacağımız şey onun vereceği hükümleri uygulamamız gerektiğini ifade eder (Gazzâlî, 1417, 7/291). Gazzâlî'nin mezkûr düşüncesinden hareketle şunu söyleyebiliriz: Adil olma vasfının bir gereği olan murûet kâdılık görevini üstlenen kişilerde bulunmasa da zaruret halinde onların kararlarına riayet edilmesi gerekir. İbnü'l-Hümâm kâdının adil olma vasfında ihtilafın olduğunu ancak İmâm Şâfiî gibi imamların çoğuna göre adalet vasfını taşımayan

kişilerin kâdılık görevine getirilmesinin caiz olmadığını ve Hanefî mezhebin üç büyük imamında bu görüşte olduğunu söyler akabinde Gazzâlî'nin yukarıdaki görüşünü aktarır ve Hanefî mezhebinin zahir görüşü de bu yönde olduğunu yani zaruret halinde veya devlet başkanın atadığı fâsık kişinin vereceği hukukî kararlarına uyulmasının gerekli olduğunu beyan eder (İbnü'l-Hümâm, 1389/1970, 7/253). Dolayısıyla İbnü'l-Hümâm'ın kadı'nın adil vasfına vurgu yapması dolaylı olarak kadı'nın murûet sahibi olmasını vurgulamaktadır. Yukarıda da geçtiği gibi murûet adaletin gereğindedir. Murûeti zedelenen kişinin adil vasfını da yetirmektedir.

Dinî hükümler insan hayatının tüm aşamalarında önemli unsurdur. Ancak ilâhî hitaba muhatap olan her bireyin başta Kur'ân ve Sünnet olmak üzere şer'î kaynaklardan hükümleri istinbât etme ve onları hayatlarına uygulama imkânları bulunmamaktadır. Bu nedenle başta Kur'ân ve Sünnet olmak üzere tüm şer'î delillerden hükümleri istinbât edecek ve insanların günlük hayatlarında oluşan problemlere çözüm bulacak ve fetva verecek kişilere ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bu kişilerin sadece ilmî birikimleri fetva için yeterli görülmemiştir. Dolayısıyla bunların ilmî birikimlerinin yanı sıra Müslüman ve akl-ı selîm sahibi olmak gibi birtakım şartlara haiz olmaları gereklidir. Bu şartlardan biri de murûet sahibi olmaktır. Nevevî bu hususta şunları söylemektedir: “*Müftünün şartı; mükellef, Müslüman, güvenilir, fîsk ve murûet zedeleyici sebeplerden münezzehtir, tabii bir kavrama kabiliyetine sahip (فقیه النفس), zihni açık, sağlam düşünen, sahih/doğru şekilde tasarrufa ve istinbâta sahip ve uyanık olmalıdır.*” (Nevevî, 1408/1988, s. 19). Yukarıda da ifade edildiği gibi murûet sahibi ve âdil olmayan kişi fâsık olarak kabul edilir. Fâsık kişinin sözüne itimat edilmediği gibi fetvasına da itimat edilmez. İbn Nüceym de fetva görevine atanan kişilerin murûet kırıcı şeylerden münezzehtir olması gerektiğini vurgulamaktadır (İbn Nüceym, ts., 6/291). İbnü's-Salâh müftünün şartlarını zikrederken onun murûet kırıcı şeylerden beri olması gerektiğini zira murûet sahibi olmayan kişilerin sözlerine itimat edilemeyeceğini ifade eder (İbnü's-Salâh, 1407, s. 21). Netice itibarıyla müftülük görevi üstlenen kişilerin adil ve murûet sahibi olmaları gerekir. İslâm hukukuna göre murûet kırıcı fiil ve davranışlarda bulunan ve buna bağlı olarak adalet vasfı zedelenen kişilerin fetva makamına tayin edilmeleri doğru değildir. Bu tür kişilerin fetvalarına güvenilmediği için bunların fetvasıyla da amel edilmez.

SONUÇ

Fıkıh literatüründe yönetimden yargıya, velâyetten vasiyete, mirastan vakfa kadar birçok konuyla ilişkili olan murûet farklı şekillerde tanımlanmışsa da bunların ortak noktası ister dinî ister dünyevî olsun ahlâkî değer yargılarına sahip olma ve meşru örfе riayet etme şeklindedir.

Murûetin adalet kavramıyla sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Her iki kavrama dair yapılan tanımlara bakıldığında söz konusu ilişki net bir şekilde görülmektedir. Zira murûet ve adaletin birleştiği nokta dinde istikamet üzere olmak, büyük ve küçük günahlardan sakınmak, adaleti ve murûeti zedeleyen mubah fiillerden uzak durmaktır. Murûetin adaletin şartlarından biri olarak telakki edilmesi de iki kavram arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Murûetin ahlâk kavramıyla da ilişkisi bulunmaktadır. Zira murûet ahlâkî değer yargılarının tamamını ifade etmektedir. Cahiliye toplumunda murûetin iyi ahlâk için kullanılması bunun bir göstergesidir. Murûetin kavramsal çerçevesini ve muhtevasını belirlemede rol oynayan önemli bir unsur olması hasebiyle örfün de murûetle ilişkisi bulunmaktadır.

Fıkıh literatüründe murûet için birtakım şartlar tayin edilmiştir. Bu şartlardan bazısı insanın kendi nefesine yöneliktir. Bunlar iffet, nezâhet (onurlu olmak) ve siyânet (kişiliğini korumak) şeklinde zikredilmiştir. Söz konusu şartlardan bazısı da kişinin dışında olan şartlar olup bunlar da müâzere (yardım etmek), muyâsere (kolaylık sağlamak) ve ifdâl (ihşanda bulunmak) şeklinde sıralanmıştır.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran bazı özellik ve hasletler bulunmaktadır. Bu özellik ve hasletlerin eksilmesi; insanı kâmil kılan bazı niteliklerin kaybolmasına, buna bağlı olarak da murûetin zedelenmesine neden olmaktadır. Söz konusu vasıflardan bazısı şunlardır: a. Akılın ifsadı. Aklın ifsadı murûet kırıcı davranışların meydana gelmesinin en önemli etkenlerden biridir. b. Dinde noksanlık. Murûeti zedeleyen tutum ve davranışlarda bulunmada dinin noksanlığı ve ifsadı önemli bir etkidir. c. Hayasızlık. Hayâdan mahrum olan kişi istek ve eğilimlerinin tahakkümü altına girip murûet kırıcı davranışlarda bulunabilir.

Havârimu'l-murûe (murûeti zedeleyen unsurlar), İnsanın maneviyatını ve adaletini zedeleyen, sosyal konumunu zayıflatan, Allah (c.c.) ve Müslümanlar tarafından çirkin görülen, meşru örfte de aykırı olan ve yapıldığında utanç veren tutum ve davranışların yapılması mânasına gelmektedir. Fiil ve davranışların murûet zedeleyicisi sayılabilmesi için birtakım vasıflara ve şartlara haiz olması gerekir. Söz konusu şartlar ise fiillerin haram, mekrûh ve mubâh gibi şer'î açıdan sahip olduğu niteliğe bağlıdır. Şer'î olarak haram sayılan fiillerin bir defa dahi yapılması kişinin murûetini kırar ve böyle bir fiili işleyen kişi fâsık olarak nitelendirilir. Mekrûh bir fiilin murûet kırıcı olabilmesi için ise aynı fiilin tekrarlanması şarttır. Ancak mubâh fiillerin murûet kırıcı sayılabilmesi için şeran muteber kabul görülen örf ve âdetlere göre çirkin sayılan fiillerden olması, bunların tutku haline gelmesi ve tâate galebe çalması şarttır.

Örf, mubâh fiil ve davranışlardan hangilerinin murûet kırıncı olduğu hangilerinin olmadığı hususunda önemli bir fonksiyon üstlenmektedir. Dolayısıyla murûeti zedeleyip zedelememe açısından mubâh fiillerin kategorize edilmesinde örf önemli bir faktördür. Örfün şahıslara ve yörelere göre değişmesi nedeniyle murûet ile ilgili değer yargıları bir topluluktan diğerine farklılık gösterebilir. İslâm hukukunda fiillerin şahıs, zaman ve mekâna göre değerlendirilmesi, bir sözün veya fiilin ya da mesleğin biri için çirkin ve onur kırıncı sayılması, diğeri için ise söz konusu nitelikte sayılmaması hususunda meşru örf'e göre değerlendirilmesi önemli bir husustur. Bu nedenle insanlara öncülük eden ve onların dinî ve dünyevî sorunları için çözüm üretmeye çalışan müctehid, hâkim ve müftünün örf'e hâkim olmaları bir zorunluluk olarak görülmüştür. Murûet kırıncı mubâh fiil ve mesleklerin neler olduğunu tayin etmek güçtür. Söz konusu fiil ve mesleklerin küçük düşürücü ve değer yargılarına aykırı oluşu tamamıyla örf'e göre değişiklik arz etmektedir. Bunların tespit ve tayini belirli normlar çerçevesinde belirlenebilir. İlk defa şehadet meselesinde murûeti ele alan ve onu adaletin bir şartı olarak ileri süren İmam Şâfiî'dir. Şâfiî'den sonra gelen âlimler de murûeti adaletin ve buna bağlı olarak şahitliğin bir şartı olarak değerlendirmişlerdir. Halife/devlet başkanı, hâkim, müftü gibi kendisinde adalet şartının bulunması zorunlu olan kişilerin atanmasında murûetin ve adaletin dikkate alınması önemli bir husustur.

KAYNAKÇA

- Ahmed Muhtâr, Ö. (1429/2008). *Mu'cemu'l-lugati'l-'arabiyyeti'l-mu'âsıra*. 4 Cilt. 'Âlemu'l-Kutub.
- Bereketî, Muhammed 'Amîm el-Müceddidî. (1424/2003). *et-Ta'rîfâtü'l-fikhiyye*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. (1390/1970). *Menâkibu's-Şâfiî*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakar. 2 Cilt. Mektebetu Dâri't-Turâs.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. (1414/1994). *es-Sunenü'l-kubrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. 11 Cilt, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Buhârî, Alâuddîn Abdulazîz. (ts.). *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Dâru'l-Kitâbi'-İslâmî.
- Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî. (1414/1994). *el-Fusûl fî'l-usûl*. 4 Cilt. Vizâretü'l-Evkâf el-Kuveytîye.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. (1407/1987). *Tâcu'l-luga ve's-sihâhu'l-'arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgâfûr Attâr. 6 Cilt. Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed. (1403/1983). *et-Ta'rîfât*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. (ts.). *et-Telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Culim en-Nebâlî – Beşîr Ahmed el-Umerî. 3 Cilt. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Nihâyetü'l-maṭlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdulazîm Mahmûd ed-Dîb. 20 Cilt. Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.

- Çağrı, M. (1989). “Ahlâk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. TDV Yayınları.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh. (2001). *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fıkh*. thk. Halîl Muhyiddîn. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ebû Ubeyde, Meşhûr b. Hasan. (1420/2000). *el-Murûe ve havârimuhâ*. Dâru İbn Affan.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmâîl. (1432/2011). *et-Tenvîr şerhu el-Câmi'i's-sağîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 Cilt. Mektebetu Dâri's-Selâm.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn. (1351/1932). *Teysîru't-tahrîr*. 4 Cilt. Mustafâ el-Bâbî el-Halebî.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. (2001). *Tehzîbu'l-luga*. thk. Muhammed 'Avad Mur'ib. 8 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid. (1417/1997). *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. 2 Cilt. Müessesetu'r-Risâle.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid. (1417/1997). *el-Vasîf fî'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmûd İbrâhîm-Muhammed Muhammed Tâmir. 7 Cilt. Dâru's-Selâm.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî. (ts.). *Kitâbu'l-'ayn*. thk, Mehdî el-Mahzûmî – İbrâhîm es-Sâmîrrâî. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl.
- Hallâf, A. (ts.). *İlmu usûli'l-fıkh*. Dâru'l-Kalem.
- Hudayr. Abdulkerîm b. Abdullah. (1432). *Şerhu Buluğî'l-merâm*. el-Mektebetu eş-Şâmile.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. (1386/1966). *Reddu'l-muhtâr ala'd-Durri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî.
- İbn Abdurabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn. (1404). *el-İkdü'l-ferîd*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Arafe, Muhammed b. Muhammed. (1435/2014). *el-Muhtasaru'l-fıkhî*. thk. Hâfiz Abdurrahmân Muhammed Hayr. 10. Cilt. Müessesetu Halef Ahmed el-Habtûr.
- İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasen. (1987.). *Cemheretu'l-luga*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekî. 3 Cilt. Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed. (ts.). *el-Muhallâ*. Dâru'l-Fıkr.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid. (1389/1970). *Şerhu Fethi'l-kadîr*. 10 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. (1423). *İ'lâmu'l-muvekki'in an Rabbi'l-âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlu Selmân. 7 Cilt. Dâru İbnu'l-Cevzî.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. (1416/1996). *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili "ıyyâke na'büdü ve ıyyâke neste'in"*. thk. Muhammed el-Mutasimbillâh el-Bağdâdî. 2 Cilt. Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- İbn Kudâme, Abdullâh b. Ahmed. (1417/1997). *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Dâru 'Alemlî'l-Kutub.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. (1418). *Uyûnu'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. (1430/2009). *es-Sünen (Sünenü İbn Mâce)*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-'Alemlîyye.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. (1996). *Lisânu'l- 'Arab*. 18 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî.
- İbnu'l-Mulakkin, Sirâcuddîn Ömer b. Alî. (1421/2001). *'Ucâletü'l-muhtâc ilâ tevcîhi'l-Minhâc*. thk. İzzeddîn Hişâm b. Abdulkerîm el-Bedrânî. 4 Cilt. Dâru'l-Kitâb.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm. (ts.). *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. 8 Cilt. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- İbnu's-Salâh, Takıyyuddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. (1406/1986). *Muqaddimetu İbni's-Salâh (Ma'rifetu envâ'i 'ulûmi'l-ḥadîs)*. thk. Nûreddîn İtr. Dâru'l-Fikr.
- İbnu's-Salâh, Takıyyuddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. (1407). *Fetâvâ İbni's-Şalâh*. thk. Muvaffak Abdullah Abdulkâdir. Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem.
- İbn Şâs, Celâluddîn Abdullâh b. Necm. (1423/2003). *'İkdu'l-cevâhiri's-semîne fî mezhebi 'âlimi'l-Medîne*. thk. Hamîd b. Muhammed. 3 Cilt. Dâru Garbi'l-İslâmî.
- İmrânî, Ebu'l-Hüseyn Yahyâ. (1421/2000). *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî. 13 Cilt. Dâru'l-Minhâc.
- Kal'acî, M. & Kuneybî, H. (1408/1988). *Mu'cemu lugati'l-fukahâ*. Dâru'n-Nefâis.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs. (ts.). *el-Furûk (Envâru'l-burûk fî envâi'l-furûk)*. 4 Cilt. 'Âlemu'l-Kutub.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs. (1416/1995). *el-İhkâm fî temyîz'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs. (1393/1973). *Şerhu Tankîhi'l-fuşûl*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Şeriketu't-Tibâ'eti'l-Fenniyyeti'l-Muttahide.
- Kazvînî, Ahmed b. Fâris. (1399/1979). *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr.
- Kudâî, Muhammed b. Selâme. (1407/1986). *Müsnedu's-Şihâb*. thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Müessesetu'r-Risâle.
- Mahâmîd, Şuveş Hazza'. (1416/1995). *Adâltu's-şâhid fî'l-kadâi'l-İslâmî*. Dâru'l-Ceyl.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. (1406/1985). *el-Muvaṭṭa'*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî.
- Mâverdî, Alî b. Muhammed. (ts.a). *el-Ahkâmu's-sultâniyye*. Dâru'l-Hadis.
- Mâverdî, Alî b. Muhammed. (1986). *Edebu'd-dünyâ ve'd-dîn*. Dâru Mektebeti'l-Hayât.
- Mâverdî, Alî b. Muhammed. (1414/1994). *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Mu'avved & Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 18 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye.
- Mâverdî, Alî b. Muhammed. (ts.b). *Teshîlu'n-nazar ve tacîlu'z-zafer*. thk. Muhyî Hilâl es-Serhân & Hasan es-Sââtî. Dâru'n-Nahdati'l- 'Arabiyye.
- Mecdî Muhammed, A. "el-Adâletu inde'l-usûliyyîn". (ts.) *Havliyâti Kuliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye li'l-benât bi'l-İskenderiyye* 7/31, s. 199-286.
- Müslim, İbn el-Haccâc el-Kuşeyrî. (ts.) *el-Câmi'u's-sahîh (Sahîhu'l-Müslim)*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5.Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî.
- Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. (1408/1988). *Âdâbu'l-fevâ ve'l-muftî ve'l-musteftî*. thk. Bessâm Abdulvahhâb el-Câbî. Dâru'l-Fikr.
- Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. (1425/2005). *Minhâcu't-tâlibîn*. thk. 'Aved Kâsım

Ahmed ‘Aved. Dâru’l-Fikr.

- Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. (1392). *Şerhu Sahîh Müslim*. 18 Cilt. Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî.
- Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. (1405/1985). *et-Taḳrîb ve’t-teysîr li(fî)-ma’rifeti süneni’l-beşîri’n-nezîr*. Dâru Kitâbi’l-‘Arabî.
- Özpinar, Ö. (2011). “Hadîs ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 107-142.
- Râfîî, Abdulkerîm b. Muhammed. (1417/1997). *el-Azîz şerhu’l-Vecîz (eş-Şerhu’l-kebîr)*. thk. Alî Muhammed Mu‘avved - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 13 Cilt. Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdirrahmân. (2016). *el-Muhaddişü’l-fâşıl beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*. thk. Muhammed Muhibuddîn Ebû Zeyd. Dâru’z-Zehâir.
- Remlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. (1404/1984). *Nihâyetu’l-muhtâc ilâ şerhi’l-Minhâc*. 8. Cilt. Dâru’l-Fikr.
- Sâhib b. Abbâd, İsmâîl et-Tâlekânî. (1414/1994). *el-Muḥîṭ fi’l-luġa*. thk. Muhammed Hasan Âlu Yâsîn. 10 Cilt. ‘Âlemu’l-Kutub.
- Sehâvî, Şemsuddîn Muhammed b. Abdirrahmân. (1424/2003). *Fethu’l-muġîs bi-şerhi Elfıyyeti’l-ḥadîs li’l-‘Irâkî*. thk. Alî Hüseyin Alî. 4 Cilt. Mektebetu’s-Sünne.
- Seyyid Âsım, A. (1410/1990). *el-Murûe*. Dâru’s-Sahabe li’t-Turâs.
- Şâfîî, Muhammed b. İdris. (1416/1996). *el-Ümm*. thk. Ahmed Bedruddîn Hassûn. Dâru Kuteybe.
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa. (1417/1997). *el-Muvâfakât fi uşûli’s-şerî‘a*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlu Selman. 7 Cilt. Dâru İbn Affân.
- Şelebî, Ahmed b. Muhammed. (1313). *Hâşiyetu’s-Şelebî (Tebyîni’l-ḥakâ’ik ile birlikte)*. 6 Cilt. el-Matbatu’l-Kubrâ el-Emiriyye.
- Şinkîtî, Muhammed el-Meclisî. (1436/2015). *Levâmi’u’d-durer fi hetki estâri’l-Muhtasar*. 15 Cilt. Dâru’r-Ridvân.
- Şîrâzî, Ebû İshâk. (1403/1983b). *el-Muhezzeb fi fıkhi’l-İmâm eş-Şâfîî*. 3 Cilt. Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- Şîrâzî, Ebû İshâk. (1403/1983a). *et-Tenbîh fi fıkhi’s-Şâfîî*. ‘Âlemu’l-Kutub.
- Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih. (1422). *ş-Şerhu’l-mümti’ alâ Zâdi’l-müstakni’*. Dâru İbni’l-Cevzî.
- Zebîdî, Osmân b. el-Mekkî. (1339). *Tavdîhu’l-aḥkâm şerhu Tuḥfeti’l-ḥukkâm*. 4 Cilt. el-Matba‘atu’t-Tûnusiyye.
- Zebîdî, Osmân b. el-Mekkî. (1339). *Tavdîhu’l-aḥkâm şerhu Tuḥfeti’l-ḥukkâm*. 4 Cilt. b.y.: el-Matba‘atu’t-Tûnusiyye.